

ВАСИЛИЈЕ КАЛЕЗИЋ

ЉУБИША И НАША КРИТИКА

Још за живота Љубишина, 1875. и 1876. године — дакле, прије равно сто година — објављене су двије важне оцјене о Љубишином књижевном дјелу. Оне су, и као податак и као суд, а још више по угледу оних који су их написали и националној вриједности књига у којима су штампане, остале значајне до данашњег дана — како у историјском тако и у књижевно-естетском погледу. Те давно изречене оцјене биле су такве да су на Љубишу, одмах, указале као на једног од највећих писаца тадашње књижевности. То ни у ком случају не значи да битно друкчијих оцјена уопште није било. Напротив, било их је, и оне чине ону другу линију досљедности у којој се Љубиша, као писац и умјетник, не схвата или не разумије довољно, погрешно тумачи или нетачно разврстава.

Ми ћемо се потрудити да укратко, према прилици у којој се налазимо и према задатку како смо га схватили, размотримо или само укажемо на неколико најважнијих и најкарактеристичнијих примјера оцјена и судова *од онда до сада*, са циљем да створимо што цјеловитију слику хронолошке прегледности и изведемо што сажетији збир различитих оцјена (и критика и критичара), али и са јасним и намјерним позивом да се о неким судовима проговори отворено и одговорно баш данас, у наше вријеме.

Примјери критика о којима ће бити ријечи одабрани су према различитим критеријумима који се узајамно преплићу: један је *вријеме* у коме се критика појавила; други, *углед писца или критичара* који је критику написао; трећи, *врста књиге* у којој је критика штампана и, четврти, *значајна издања Љубишиних дјела* са предговорима појединих критичара. Овај преглед тако одабраних критика започећемо од 1875. а завршити га 1975. годином.

I

Прва чувена оцјена, или боље рећи: препорука, пропаганда или подршка, била је напомена уредништва *Отаџбине*, уз Љубишину приповијетку *Проклети кам*, која је почела да се штампа у наставцима, од 1. свеске 1875. године. Та препорука (чини нам се да је то најтачнија ријеч) гласи од ријечи до ријечи овако: „Са особитом радошћу поздрављамо и у ћирилицом писаној половини српске књижевности нашега дичнога књижевника Стјепана Љубишу, за којег би се с правом могло рећи да је Његуш у прози“.

Често погрешно или непотпуно навођена и проглашавана у неким библиографијама за опширан напис са именом писца, у ствари, уредника (Владана Ђорђевића), ова мисао заслужује подробна разматрања, много опширнија него што их ми можемо, за овако кратко вријеме, да изведемо.

У оно доба, *Отаџбина* је била најбоље уређивани и најутицајнији часопис за „књижевност, науку и друштвени живот“ у Србији. Љубиша је већ имао, као писац, не само некролог Његошу и издање *Горског вијенца* са својим коментарима, него и неколико приповијести црногорских и приморских објављених у Дубровнику, латиницом. Осим поздрава „дичном књижевнику“, у коме има, вјероватно, и политичких мотива, напомена садржи и став према обухватности српске књижевности: постоји „половина“ српске књижевности која се пише ћирилицом и постоји „половина“ српске књижевности која се пише латиницом. Љубиша који се, као приповједач, прво појавио у Дубровнику и штампао приповијести латиницом, сматран је, дакле, српским писцем коме је мјесто међу најбољим српским писцима и у најугледнијем српском часопису. Оцјена да је Љубиша „Његуш у прози“ могла је да значи, најприје, завичајну његову везу са Његошем (поријекло, крај, језик), а, важније од тога, духовну и етичку везу (начин и циљ приповиједања, умјетничка вриједност и значај дјела).

Убрзо после приповијести *Проклети кам*, у *Отаџбини* за 1875. годину појављивале су се и друге Љубишине приповијести, у одјељку „Приповетке, новеле и романи“, и то овим редом: *Крађа и прекрађа звона*, *Шћепан Мали*, *Кањош Мацедоновић* и *Поп Андоровић нови Обилић* (напис *Бока* објављен је у одјељку „Наука“, у рубрици „Етнологија и статистика“). На тај начин Љубиша је био представљен „и у ћирилицом писаној половини српске књижевности“, и то као писац особеног стила и језика, изузетно способан да напише концизну приповијетку и створи велики лик у њој (*Кањош Мацедоновић*), као приповједач епски снажних, али опширних излагања и честих одступања од основног тока радње (*Проклети кам*), као прави умјетник занимљивог, а једноставног заплета и хумора (*Крађа и прекрађа звона*), као глорификатор националне и племенске хероике (*Поп Андоровић нови*

Обилић), као вјешт хроничар историјских догађаја и строги судија одређеној историјској личности (*Шћепан Мали*), као етнолог и географ који је знао све одлике људи, сва имена и историју мјеста, села, залива и путева свога краја (*Бока*). Овај истор из Љубишиног дјела могао би и данас достојно да представља писца по његовим најбољим умјетничким одликама. *Отаџбина*, којој је било нарочито стало до националног окупљања и уједињења свих Срба и до борбе против свих врста туђинских угњетача, у духу, не више — као некад — омладинског, романтичарског заноса, него трезвених, реалистичких, идеја и циљева, могла се поносити Љубишом као „дичним књижевником“ који својим дјелом устаје против туђинских утицаја и брани чистоту народног духа, оличеног у језику и обичајима народним и у карактерима људским.

Тако, објективно, стоји Љубиша у *Отаџбини* за 1875. годину, „сам за себе“.

Могло би се поставити питање: како се могло оцијенити онда, а како може да се оцјењује данас, Љубишино мјесто у књижевности у поређењу са мјестима других српских писаца онога времена?

Кад су штампане Љубишине приповијести у *Отаџбини*, српску приповијетку, новелу и роман стварали су и објављивали у истом часопису 1875. године Ђура Јакшић (*Сељаци*, *Бела кућица*, *Милан*, *Стари попа Тихомир*, *Једна ноћ*), Милорад П. Шапчанин (*Уметникова синовица*), Милован Ђ. Глишић (*Рога*, *Злослутни број*, *Глава шећера*, *Ни око шта*), Владан Ђорђевић (*Стеван Душан*, роман) и Јаков Игњатовић (*Васа Решект*, роман). Историјски је утврђено да је то вријеме, и оно нешто касније, било велико вријеме српске приповијетке, зачетка умјетничке реалистичке приповијетке и дугог, плодног, њеног трајања све до краја прве деценије XX вијека. Љубиша се, онда, међу српским приповједачима, неоспорно, истицао оригиналношћу и у избору тема и у умјетничком поступку, а по изворном познавању народног живота и језика, по мишљењу и по врсти приповијетања, чак је надмашио многе писце, своје савременике. Данас је сигурно да се из оног „отаџбинског“ друштва, по ширини захвата и одраза животне стварности и по умјетничкој снази, са Љубишом може мјерити једино Јаков Игњатовић.

Годину дана послје оне историјске напомене у *Отаџбини* и послје неколико Љубишиних приповијетака штампаних у том часопису, Љубиша је, као приповједач, добио значајно мјесто у *Српској читанци за више разреде гимназија и реалака Србских уз предавање српског језика и новије историје књижевности*, коју је саставио врло утицајни професор и књижевни критичар Светислав Вуловић. Ако се за *Отаџбину* може рећи да је била најбољи и најзначајнији књижевни и друштвени часопис српски и да је било велика част појавити се на њеним страницама, за *Српску читанку* . . . Светислава Вуловића мора се утврдити да припада врсти ријетких националних књига. Бити у њој заступ-

љен као писац значило је бити признат као национална вриједност, као примјер писца и борца за национална права, као предмет изучавања које је могло изванредно корисно да утиче на изграђивање и васпитање младих генерација у патриотском духу. Имајући на уму, вјероватно, такав циљ, Вуловић је одабрао за читанку приповијест *Поп Андоровић нови Обилић*, представио њеног писца кратком биљешком у којој је набројено све важније што је урадио, позвао се на пишчеву „намјеру“ и саопштио овај свој суд: „Све су ове приповетке извађене не само из живота народног, него тако рећи, из уста народних. Скоро све носе мотиве из народног причања; а песничка рука умела је да из народног причања састави песнички створ и да одабере оно, што је доиста песничко. Поред приповедачког талента стекло се овде јако познавање народнога живота и познавање песничке уметности; а уза све стоји та срећна прилика, што је писац црпао са незамућена извора, што је градиво за своје приче купио у оном крају нашег народа, коме цивилизација није — као по толиким другим српским крајевима — без икакве замене однела старе добре патријархалне црте“.

О једном живом писцу, и то у читанци за школску младеж, једва да се могло, у оно вријеме, нешто више и боље написати: Шћепан Митров Љубиша (тако га назива Вуловић) је приповједач „песничке руке“; оно што он ствара из народног причања јесте „песнички створ“; он је писац који се надахњује „са незамућена извора“; он познаје не само народни живот него и „песничку уметност“. Оцјенама из *Отаџбине*: „дични књижевник“ и „Његуш у прози“ додате су сад и ове о „песничкој руци“, „песничком створу“ и „песничкој уметности“, и оне се, у позитивној традицији, понављају све до наших дана.

II

Многи познији критичари усвајали су или понављали, а понекад и негирали, оцјене о Љубиши изречене прије 100 година. Између разних других, на почетку нашега вијека издвајају се двије, рекло би се *историјске* критике великих наших критичара, који потпуно супротно оцјењују Љубишино дјело.

Године 1901, у недовршеној студији, пријеки, оштри и логички настројени критичар Љубомир Недић писао је о Љубиши као о најбољем нашем приповједачу. За Недића је тачан давно изречени суд да је Љубиша „Његуш у прози“ и да се елементи тог суда садрже у националном карактеру Љубишина приповиједања, у „предмету причања његова“ („прошлост народна“, „живот народни“), у изворном језику народном и у описивању оних особина које су дубоко националне, као што су: осјећање племенске заједнице, примјена начела: сви за једног, један за све; јунаштво, разборитост, бистра природна памет, готово урођена честитост, народни хумор.

Познат као шкрт и строг судија, логички дух у анализи и рационалист у процјењивању умјетности, критичар који је ријетко кога хвалио, Љубомир Недић је у недовршеној студији о Љубиши дао маха својој, ипак, великој критичарској интуицији, протканој, наравно, одликама које су карактеристичне за његов посматрачки дар. Кад би се говорило рјечником (добре) данашње критике, онда би се за Недићев однос према Љубиши рекло да га је он најбоље осјетио и најтачније прочитао. Недић разумије Љубишин став према „стварној прошлости народној“; објашњава разлику између колективне и индивидуалне психологије правдајући Љубишино настојање да да психологију колектива, а то значи: племена и народа; успоставља везу и са савременим животом, јер Љубиша у приповијестима „описује и данашњи живот и обичаје народне“.

Необично похвалну Недићеву оцјену није једноставно објаснити. Европејац, велике културе и широког образовања, по врсти мишљења филозиф и професор, високи интелектуалац који је осам година провео у школовању и усавршавању на страни (највише у Њемачкој, па нешто у Лондону), строги судија који је рушио тада великог Змаја, иронисао над поезијом „женијалног“ Лазе Костића и разложно оцијенио (негативно) достад прецијењени скупљачки и национални рад Милана Ђ. Милићевића (са којим је, понекад, упоређиван Љубиша), такав критичар застао је са великим поштовањем, чак можда и са одушевљењем, пред Љубишиним дјелом и изрекао о њему своју најпозитивнију и најтачнију оцјену. Огорчени противник филолошке школе и непоколебљиви негатор филолошке критике, која је Љубицу често величала ради језика и народних обичаја и учинила га омиљеним предметом за потврду своје вјере у „наше“ и „народно“, Недић је, и због тога, могао „заобићи“ Љубишино дјело или га негативно оцијенити. Не улазећи овдје у неке карактеристичне особине Недићеве личности (политички конзерватизам, национална гордост, романтична и сентиментална осјетљивост), које би нам могле донекле помоћи да боље објаснимо његову оцјену Љубишиног дјела, ми смо трагали за основним мотивом, за оном битном одликом на основу које је Недић радио и друге портрете српских пјесника и књижевника. Јер, баш Недићева склоност ка романтичном и сентименталном, на примјеру Љубишиног дјела, показала се као непоуздан „критеријум“: књишког и извјештаченог, психолошки нетачног и умјетнички неубједљивог Недић је нашао једино у најсентименталнијој Љубишиној приповијести *Горде или како Црногорка љуби*. По нашем мишљењу, прави мотив да Недић напише похвалну оцјену о Љубишином дјелу јесте критичарска свијест о томе шта је умјетничко, шта је велико у умјетности, а било је или запостављено или недовољно откривено. Да то потврдимо, ми ћемо се позвати на Недићев суд о Љубиши као писцу: „... Ми имамо пред собом више но књижевна приповедача; имамо уметника, правог, ретког

уметника, који се умео уклонити иза својег дела, уметника код којег видимо дело како га је створио, а не видимо посао како га је радио“.

До појаве друге значајне критике, вриједно је забиљежити појаву биографског огледа о Љубиши историчара Љубомира Јовановића 1903. године. Јовановић се највише бавио Љубишом као политичком личношћу, имајући „прешироког“ разумијевања за Љубишин политички рад, са истицањем личних приповједачевих особина и намјера, као што су: тактичност, опрезност, реалистичност, родољубивост и борба за уже интересе својих крајева, а са занемаривањем крупних политичких опредјељења, као што је одобравање централистичког хегемонизма владе у Бечу. Помињући борбу против страних утицаја и буђење националне свијести, Јовановић је поменуо улогу књижевности, па, према томе, и Љубишиног књижевног рада, са нарочитим настојањем да се подвуче оно што је отпор „туђинштини“.

Она „друга критика“, коју смо поменули као значајну и по оцјенама супротну Недићевој, — била је опширна „књижевна студија“ Јована Скерлића. Студија је прво објављена у *Летопису Матице српске* 1908. године, често је прештампована у *Писцима и књигама*, а све главније оцјене из ње налазе се и у Скерлићевом великом дјелу *Историја нове српске књижевности*. И по имену и угледу критичара који ју је написао и по књигама у којима је штампана, ова студија заслуживала је, кроз дуго вријеме, посебну пажњу.

Скерлић почиње студију на свој, већ добро опробани и сугестивни начин: даје широку и заводљиву интонацију (самоук), истиче прекорно утицаје са стране (италијанска култура), помиње као узор примјер рада неког другог писца (Вука Караџића), дијели књижевни и политички рад, набраја дјела, оцјењује и одређује мјесто у књижевној историји. Самоувјерен и одлучан у ставу, а политички преосјетљив на политичке погрешке других људи, Скерлић је одбацио Љубишу као умјетника, свео га на обичног скупљача народних предања, прогласио га за Манцонијевог плагијатора (не само некритички се поводећи за Кастропелијевим „примјетбама“, него и сам конструишући из њих оно чега у њима нема) и презрео га као политичког и националног опортунисту. Многи Скерлићеви судови су давно убједљиво оповргнути, нарочито у критичким написима Марка Цара из 1921. и 1924. године и Велимира Живојиновића из 1929. и 1930. године, и ми се на њима нећемо посебно задржавати.

У студији има, међутим, доста противурјечних оцјена из којих се може, бар донекле, закључити да се у неким случајевима и сам Скерлић, ако не двоумио, а оно допуштао двојако, односно двосмислено, третирање. Тако Љубиша „припада нашем реализму седамдесетих година“, али је и „романтичар Вукове школе“; у исто вријеме Љубишина „историјска преокупација је . . . била врло велика“, па су његове приповијетке „много више

историјске и романтичне“ (него „реалистичке и сувремене“), али је и „заборављао историјски оквир“ и „приказивао своје време, своје сувременике, своју средину“; упоредо са „попустљивом“ оцјеном да Љубишино приповиједање има „извесну епску ширину“, „тачно, природно и јасно излагање“, „жив стил украшен фигурама, зачињен анегдотама и пословицама“ иде категоричан суд да су мане његовог приповиједања мане народних приповиједака, а оне су — „исувише примитивне“. Колико се Скерлић варао у оцјени књижевног дјела Љубишиног најбоље показује издвајање *Причања Вука Дојчевића*, у суштини анегдотских и често на опасној граници фолклорног претјеривања у познавању народног живота и језика, као „најглавнијег и типског дела Љубишиног“, као „најбољег и најчувенијег дела“. Иначе, „у погледу... уметности“, Скерлић је оцијенио Љубишу да „стоји за Јанком Веселиновићем“.

Послије свега јасно је што се Скерлић само иронично и пародијски осврнуо на старо поређење да је Љубиша „Његош у прози“: јесте, поређење је могуће, али не са Његошем *Горског вијенца*, него са Његошем „народним певачем *Куле Ђуришићи* и *Чардака Алексића*“.

Неколико разлога је утицало да Скерлић овако оцијени Љубишу. Прије свега, Скерлић није схватио, није разумио природу Љубишиног дара; једноставно није имао слуха за његову умјетност. Као француски ђак, национални трибун и књижевни судија који је желио да одреди правац српској књижевности, Скерлић се много бојао романтичарски схваћеног народног живота као нечега примитивног, тражио је у историји велике, здраве и политички исправне карактере на које би се младо покољење могло угледати и залагао се, ипак, за језик и стил европске углађености и прелива. Свега тога није било у Љубише, и Љубиша је на Скерлића, вјероватно, оставио утисак архаичног приповједача, са нечим што долази из великих даљина, што је помало старински тамно и дотрајало, не увијек довољно разумљиво, некако исконски тешко и темељно. Скерлић је брзо хтио да „ухвати“ „корисну“, тј. према задацима дана, оправдану везу са сваким писцем, не само садашњости него и прошлости, а Љубиша једном брзом и, понекад, површном читачу, какав је знао да буде наш велики критичар, није пружао много могућности за такво „коришћење“. Судови који би ишли у Скерлићеву одбрану: схватио је и волио Његоша и Марка Миљанова, нијесу сасвим без сагласности са Скерлићевим схватањем „корисности“ и „употребљивости“ књижевног дјела у конкретној друштвеној борби: он је цијенио „видљиву“ мисаоност Његошеву као велику етичку вриједност и његову слободарску поезију као опомену и прекор савременицима, а истицао ведрину, оптимизам и „живце као паламаре“ јунака Марка Миљанова у доба кад јунака није било много, кад је у литератури почео да влада „модернизам“ и кад су се нерви свима тањили.

У овој прилици, на двије појединости из Скерлићеве студије треба, ако ништа друго, површно указати. Прва се односи на Љубишино познавање живота Црне Горе по коме се „може сматрати за исто тако црногорског колико и бокељског приповедача“, а друга је у доста оштрој напомени да је Љубишин језик тешко разумљив: „Србин из североисточних крајева није у стању читати без речника и без коментара“.

Скерлић је заиста многе ствари посматрао искључиво као Србин, чак, понекад, са националног и хегемонистичког гледишта „српског Пијемонта“, али је показивао и националну толеранцију у многим питањима, схватао извјесне националне особености и разлике као услове напретка и богатства, а то значи: поштовао право на националну самосвојност. Зато у тврђењу да је Љубиша „црногорски приповедач...“, иако се њиме не одређује категорично пишчева национална припадност, има, можда, разумијевања за специфичне, не етнографске и само локалне, него и чисто националне (у најблажој мјери) разлике које, ето, постоје између Срба и Црногораца. Кад је говорио о тешко разумљивом језику, он је ту разлику више слутио него знао, а, онда је, у оно вријеме, најмање умио да је објасни. Ако је за Србе „из североисточних крајева“ требало спремати рјечнике и коментаре да би се Љубишин језик боље разумио, за „Србе у Црној Гори“ — то није било потребно, ни онда ни данас, осим у мјери која је неопходна због историјске удаљености. Љубиша је писао језиком којим се говорило у одређеном крају, који се у њему употребљавао и по коме се могла уочити и знати и национална особеност људи тог краја.

III

И Недићева и Скерлићева критика Љубишиног дјела биле су повод за нове оцјене не само Љубише него и његових критичара. У критичком просуђивању онога што јесте или није умјетничко у Љубишином дјелу, од онда до данас, Недићеви и Скерлићеви судови били су, за дуго вријеме, скоро незаобилазни, и кад се нијесу директно помињали и кад су то, критички, радили и они критичари који су поштовали и вољели оба критичара.

Тако је Душан С. Николајевић 1912. године, у студији о Недићу, хвалећи обилато критичара, нагласио, са узнемиреним чуђењем и запрепашћењем чак, да се „апсолутно не може сложити“ са оцјеном о Љубиши. „Љубиша није био уметник“ — потцртавао је своје ријетко неслагање Николајевић са Недићем — „и он стоји на нивоу народне приповетке; његова душа је била примитивна и проста као и у оног света који слика. Недић је због Љубишине безличности држао да је он велики приповедач. То, међутим, да се он не разликује, не издваја од примитивне масе коју слика, само је доказ да он није уметник“. Марко Цар се, 1921. године, напротив, ставио потпуно на страну Недићеву, против

Скерлића. Велимир Живојиновић је 1929. године, у расправи *Стјепан Митров Љубиша и Јован Скерлић*, настављајући гдје је Цар започео или застао и проширујући своја истраживања на нове области, побијао тачку по тачку Скерлића, задржавајући се, убједљивим анализама и образложењима, на претјеривању у оцјенама Љубишиних веза са Манџонијевим романом *Вјереници* и дајући за право Недићу у свему важнијем што се односило на Љубишино књижевно дјело.

Два значајна издања Љубишиних дјела, у толико популарним и угледним књигама „Српске књижевне задруге“ и „Српских писаца“, донијела су два опширна предговора са доста занимљивих и нових података, са преиспитивањем пишчевог положаја у нашој књижевности и са неколико оцјена, и нових и смјелих, о умјетности Љубишина приповиједања.

„Српска књижевна задруга“ је, у част стогодишњице пишчева рођења, 1924. године, издала *Приповијести црногорске и приморске* са предговором Марка Цара. Цар је писао о животу и раду Љубишином детаљно и, углавном, информативно, онолико колико је неопходно да се читаоци обавијесте о писцу и времену. Његово писање је коректно, прегледно и јасно, с више препричавања садржине појединих приповијести него анализа, с више биографских података него умјетничких проблема. Осјећа се да Цар воли Љубишу неком топлим, завичајном, љубављу. Он га опет брани од Скерлића, али, ипак, види у њему, у Љубиши, мањег умјетника. Цар је и истраживач: зна се да је до неких података о Љубиши дошао разговарајући са Љубишиним сином Митром и Љубишиним другом Савом Бјелановићем. У оцјени чисто умјетничког дара, упркос „симпатија“ које показује, Цар се вара кад Љубишу проглашава новелистом, а његове приповијести новелама, изражавајући и велико жаљење (јер, ипак, Љубишине приповијести није могао чврсто да стави у „нормирани оквир“) „што је писац ту књижевну форму изабрао за своје причање“. Из овога се види да Цар није разумио оно што је најважније код Љубише: оригиналну форму приповиједања, приповијест као нарочиту умјетничку транспозицију стварности, везе садашњости са прошлошћу, особене ликове једног непоновљивог времена и приповиједање као врсту историјске легенде и истине које живе у народу.

Упорније и досљедније, с више разумијевања важних умјетничких проблема и са указивањем на нове вриједности, о Љубиши је писао Велимир Живојиновић на око 50 страница предговора Љубишиним сабраним дјелима у издању библиотеке „Српски писци“. Све оно што се налази у поднаслову предговора, *Живот и рад*, Живојиновић је детаљно описивао, трагајући за архивском грађом у Будви и разматрајући поједина књижевна дјела. Није за сзу прилику, а требало би бар забиљежити понешто од онога што је значило истраживачку страст Живојинови-

ћеву у настојању да се Љубиша што боље објасни и што убједљивије представи великим умјетником. Ми овдје не можемо говорити, а и не можемо се сложити, о Љубиши као политичкој личности, о двојству у тој личности: да је, с једне стране, био „национални идеалист“, а, са друге, „трезвен, реалан политичар“. Не може се прихватити ни тврђење да у Љубишином дјелу „нема проблематичних карактера“, јер ликови Друшка, Шћепана Малог, Луке Стојанова или Груја Милошева Грађанина то, свакако, оповргавају. Као некада Недић, и Живојиновић понавља да Љубиша „изгледа потпуно одсутан из свог дела“, са чиме се, такође, не слажемо. Али, оно што је као претпоставка оправдано или као суд прихватљиво треба макар набројити из два разлога: да се види како је Живојиновић високо цијенио Љубишино дјело и да му се, као критичару и аналитичару, ода достојно признање, које је одавно заслужио и због других својих критика и „разматрања“, као што су: разорна анализа импресионистичког поступка у критици Милана Богдановића, убједљиво објашњење поетског талента Десанке Максимовић, разумијевање врлина и указивање на мане стила Милоша Црњанског, схватање двију линија у методу проучавања историје код Слободана Јовановића.

Дакле, Живојиновић је у Љубиши видио великог писца који се дуго и стрпљиво припремао да би „изишао на јавност“ у свој „зрелости“. Он говори о Љубишином „реалистичком маниру у обради“, о „животној непосредности, психолошкој реалности и земаљској пластичности која одликује и старо-грчки свет“, о „трезвености“ приповиједања и о „рационалистичком ставу“ у судовима, о „класичној одмерености и мирноћи“. За разлику од неких других критичара, који су Љубиши замјерали на недовољној психологији личности и на недостатку сложенијих односа међу људима, Живојиновић тврди да Љубишина лица „реагирају увек психолошки тачно и убедљиво“, да се „лица цртају на драмски начин, изнутра, из психологије саме личности“, да су те личности „живе, савремене, имају познато људско лице и у длаку су налик на људе његовог и нашег доба“. Љубиша је то могао да постигне захваљујући „јасној и непристрасној моћи реконструисања стварности“ и посматрачком дару „једног здравог и разумног реалисте“ у коме није било „романтичарске грознице, захукталости и мистерија“. Колико је нама познато, Живојиновић је први поменуо изузетно високе одлике Љубишиног умјетничког приповиједања: „вишак значења“ у његовој умјетности и илузију присуства „стварању историје“ при читању приповијести (на примјер, *Скочидјевојке*).

Док Велимир Живојиновић мисли и доказује на примјерима дјела да Љубиша није био романтичар и да није китио народну прошлост, Младен Лесковац, десетак година последије Живојиновићевог предговора, у књизи коју је издала Задруга професорског друштва 1939. године, пише о Љубиши као романтичару који прошлост „приказује и са љубављу и са познавањем“. Треба на-

поменути да је и Лесковац признао да Љубишине „приповетке и данас имају високу књижевну и уметничку вредност...“

То су, у хронолошком прегледу, најважније оцјене или неке од најважнијих оцјена које су изречене о Љубиши и његовом дјелу, од 1875. године до почетка другог свјетског рата. У њима се говори о „дичном књижевнику“ и „Његушу у прози“, о сабирачу народних предања по задацима Вукове школе и о умјетнику велике снаге, о „примитивцу“ који је „прост“ као и људи његова краја, али и о писцу „класичне одмерености“, као да је поникао из богатог свијета старе Грчке, о романтичару који је заслијепљен народном прошлошћу и о реалисти који снажно умјетнички обликује животну стварност свог доба. Свака од ових оцјена појавила се у одређено вријеме карактеристично по разним одликама: некад по романтичном одушевљењу за народне светиње, по буђењу патриотског духа и по отпору туђинским утицајима, а некад по реалном схватању појава и догађаја, животном и књижевном утилитаризму, преношењу нових културних утицаја са стране и повођењем за њима. У тим струјањима — политичким, друштвеним и књижевним — Љубишино дјело тумачило се на различите начине, у зависности од онога чему је требало највише да послужи. Кад се све пажљиво прегледа у литератури о Љубиши, јасно се виде и ликови критичара који су писали о њему, њихове намјере и циљеви. Али, без обзира на све, може се закључити да је ово вријеме дало неколико запажених критика о Љубиши, које су по идејама, анализама и књижевној вриједности остале актуелне до наших дана.

IV

Шта је, битно новог у критици Љубишиног дјела донијело и дало наше вријеме, вријеме социјалистичке изградње и нових схватања културног наслеђа?

Истраживач, који је хронолошки слиједио све важније што се о Љубиши критички писало, очекује с нестрпљењем нове критике из нашег доба, да их упореди с ранијима и да се сам према њима критички одреди.

Године 1949, у предговору новом издању Љубишених приповијести и причања, Видо Латковић је писао о Љубиши као „грађанском интелектуалцу“, о друштвеним и економским приликама његова времена, и о књижевном дјелу као одразу стварности у распону од XV до XIX вијека, са значењем „националне типичности“ и са вриједношћу која се цијени у новој „народној држави“. Велибор Глигорић је 1952. године у књизи *Српски реалисти*, поред осталог, раније утврђеног („конзервативни погледи“ Љубишени, књижевни рад као „прелаз“ из усмене народне књижевности у писану, из романтизма у реализам, итд.), зажалио што се мало писало о Љубишином књижевном дјелу, о суш-

тини тог дјела, о правим „квалитетима“ његовим и о утицају његовом на српску књижевност, на примјер: на Матавуља и његов реализам (у *Пилипенди*) или на ликове Петра Кочића (Давид Штрбац, Симеун Бак). Михаило Ражнатовић је 1966. године, у предговору избора *Пучко краснорјечје*, за издање „Луче“ (у коме су изостављене двије савршене приповијести *Крађа и прекрађа звона* и *Продаја патријаре Бркића*), напомињао да племенски конзерватизам „није био регресиван“, да је Љубиша „указивао на пут даљег развоја наше књижевности“, да су његове приповијести говорене „на огњиштима и у устима приморских сељака“. Ђуза Радовић, у опширном предговору за издање Љубишиних дјела у едицији „Српска књижевност у сто књига“ 1969. године, остао је при тврђењу да је Љубиша „рођак Његошев“, да је тенденциозност његова дјела понекад прејака, да су му стил и језик не само „начин како . . . уобличава своју материју и реч“ него и дио погледа на свијет, а да му је велика мана што је „свуда исувише личио на себе“. Ерих Кош је маја мјесеца године 1975, у *Летопису Матице српске*, у чланку *Стефан Митров Љубиша или почетак приповетке*, говорио похвално о Љубишиним заслугама за „нашу приповетку“, о почецима, као интонацији, у приповијеткама, о „класичној приповеци“ „какву је Љубиша најуспешније неговао нарочито у *Причањима Вука Дојчевића*“.

Односећи се критички према свим овим написима, истраживач данас може да утврди, прије свега, да се у њима осјећа велико поштовање према Љубиши као умјетнику и да се, у суштини, правилно сагледава његов значај. Зато што су рађени за специјалне прилике и често у пригодном духу, сви ови написи садрже доста већ познатог и понављаног материјала и познатих судова о животу и раду Љубишином. Нечега нарочито новог заиста нема у већој мјери.

Посебну пажњу, понекад, заслужују три ствари: постављање проблема, трагање за новим и начин како је то саопштено.

У напису Вида Латковића занимљива је оцјена да је Љубиша „грађански интелектуалац“, да је обухватио стварност за неколико вјекова и да његово дјело садржи „националну типичност“. „Чињенички стил“ Латковићев, а прецизна и сигурна мисао кад писац суди о историјским подацима, није увијек јасан кад се говори о умјетничком проблему. Прегледношћу и поступношћу у излагању, са много садржајних, али, ипак, углавном, познатих елемената, Велибор Глигорић није могао убједљиво да потврди Љубишин утицај (који је Симо Матавуљ сам признао; једанпут у позитивном, а други пут у негативном смислу), а Глигорићева непотпуна оцјена јединствено оригиналне приповијести *Суд добрих људи*, да није завршена („очевидно . . . још била у раду“), показује да се није трагало за одликама изванредне дијалектике и реализма приповијетања, који ту приповијест чине једном од најкраћих и најљепших наших прича уопште. Михаило Ражнатовић се у свом напису донекле повео за „краснорјеч-

јем“, па му је композиција рада прилично разбијена, а судови, усљед барокног изражавања, неодређени. Предговор Ђузе Радовића, у њећем дијелу, писан је сликовитим, сувише метафорским стилем за извођење доказа. Тврђење да је мана што је Љубиша „исувише лично на себе“ ми сматрамо највећом врлином писца. Кад се бавио анализом дјела, као на примјеру *Проклетог кама*, Ђуза Радовић се представио у најљепшем свјетлу трагаоца за новим. У чланку Ериха Коша мијешају се двије ствари: почетак приповијетке као историјска, временска, категорија и почетак приповијетке као стилска одлика одређеног писца. Као што се не можемо сложити са таквим „упоређивањем“ „неподударних“ проблема, не слажемо се ни са тврђењем да су „причања“ — „класична приповетка“, нити са примјерима почетака приповијетака Милована Глишића, Петра Кочића, Светозара Ђоровића, Сима Матавуља, Лазе Лазаревића и Стефана Митрова Љубише као најкарактеристичнијим или типичним.

Најзанимљивија и најважнија критика штампана у ово вријеме свакако је она Исидоре Секулић. Писана као у каквом пјесничком заносу, та критика је сва стилски у повишеном тону, али и пренапрегнута од густине израза и набијености мислима. Она садржи све што је карактеристично за Исидору: стилски полет, опсесију националним, мистику стварања, заљубљеност у предмет, претјеривање у закључцима. Исидора Секулић је прекоријевала не само „широке кругове нашег света“ него и „наше кригичаре“ што не знају довољно вриједности „простонародног горштачког језика“: „Сва филозофија и поезија нам је тамо у оном кршу, и сва терминологија у оном језику којим су се служили Владика Раде, Љубиша, Марко Миљанов“. За њу је Љубишино дјело — „чиста класика“. Она приговара критичарима да још нијесу „ишли у рафинованију анализу“, какву Љубишина умјетност заслужује. Понесена одушевљењем и убијеђена у тајну и необјашњиву мисију језика и умјетности, она је закључила: „Вук у Србији, Његош у Црној Гори, Даничић у Војводини, Љубиша у Далмацији, ето нам савршен историјски летопис и велика уметност“.

Многе Исидорине мисли и, нарочито, закључке није лако разумјети, и, чини се, да је у многоме Љубиша био само повод да се они искажу. Склона помало метафизичком посматрању ствари и односа, она често зна да се „залети“, изводећи закључке који не извиру из конкретног проучавања пишевог дјела и одређене стварности једног доба. На једном примјеру, али врло карактеристичном за Исидору Секулић, то ће се најбоље видјети. Она пише: „Љубиша је на једном месту казао класичну реч: »писати крвавим мастилом«. Он није при том мислио на мастило књижевника у првом реду; него пре свега на крваво скупо уметничко стварање народа“. Добронамјеран и наиван читалац, а

прије свега онај који се лако подаје заводљивом стилу и необичној мисли Исидоре Секулић, могао би чак да се одушеви овом мишљу, не само љепотом израза, разноврсношћу и богатством обрта, који је кресе, него и дубином мисли која му помаже да нешто старо боље схвати и ново брже открије. Могао би чак да ускликне: лијепо и тачно казано! Али, онај који дубље познаје врсту стила и начин закључивања Исидоре Секулић и који студiously проучава писца и вријеме о којима и она пише, мора да буде и опрезан и неповјерљив. Трагајући за мишљу коју је Исидора Секулић цитирала као Љубишину („писати крвавим мастилом“), стрпљиви истраживач долази и до друкчијег извора и до других околности у којима је та мисао саопштена, па и до потпуно друкчијег, супротног, тумачења те мисли.

Мисао о којој је ријеч налази се у приповијести *Скочидјевојка*. Околности у којима је саопштена су ове: Раде Ковач се тужи Гашпару Медину, своме лукавом господару, да му је сестрић паштровског кнеза (који је познат као честит човјек и кога Гашпар Медин не воли) преотео заручницу; Гашпар Медин иде да се жали Петру Бубићу, млетачком слуги, који има у Млецима, у туђинској служби, утицајног брата Марка; Петар признаје Гашпару да не може више живјети од охолог паштровског кнеза, причајући шта је све предузимао против њега, па — ништа! Зато ће сад, опет, али одлучно, предузети нешто, и то посљедњи пут: он ће моћноме брату у Млецима, у ствари издајнику, „писати крвавијем мастилом“, а то значи: посљедњу опомену са јасним циљем — да се заиста не може живјети, ако се оном човјеку „главе не дође“. Тада они двојица („крвавијем мастилом“) „нашарају лист лажима и потворама“ и пошаљу га по галији у Млетке. Посљедице таквог „писања крвавијем мастилом“ одмах су се осјетиле: послѣје кратког времена стигне которском провиднику „тајна наредба од десетине да ради свакако отровати кнеза паштровскога, а сестрића му на галију приковати“. Као што је у *Општеству паштровском* пријекорно помињао „крвава времена“ са одликама борбе против туђина, отпора издајницима, упорности да се човјек и народ одрже у таквом времену, на страшном размеђу граница и народа, тако је и сада под изразом „писати крвавијем мастилом“ Љубиша подразумијевао нешто сасвим одређено: шпијунско потказивање, подмуклу борбу, народну издају, срамну освету кукавица и незаслужену казну поштених и народу оданих људи. Најбољи и најчеститији људи једног народа треба да плате чашћу и главом за оно што ће се у Млетке „писати крвавијем мастилом“! По нашем мишљењу, ово је далеко од мисли Исидоре Секулић и супротно је њеном закључку да се, у случају „крвавог мастила“, не ради само о „мастилу књижевника“, него и о „уметничком стварању народа“.

V

На крају овог кратког прегледа важнијих критика, можемо се упитати: који су данас, у нашим савременим условима, главни проблеми, како на њих треба гледати и каква су, најбоља, рјешења могућа?

О Љубиши се данас мора највише говорити као о умјетнику, како на основу онога што је досад наша критика тврдила тако и на основу онога што се новим истраживањем може открити.

Упоређивање Љубише са Његошем није лишено сличности не само по националним него и по умјетничким особинама. Од „Његуша у прози“ из *Отаџбине*, слагања Љубомира Недића са тим поређењем (нарочито кад је објашњавао национални карактер Љубишина приповиједања), негирања тог поређења од стране Јована Скерлића, до дјелимичног одобравања Велимира Живојиновића (са изузетком филозофске дубине Његошеве) или умањивања сличности у ставу Ђузе Радовића („рођак Његошев“) — у сваком од ових случајева упоређивања ради се о извјесним одликама умјетника који су из истог краја и који су на умјетнички начин оставили траг о свом времену. Ово поређење може да се држи и данас: у Љубишином дјелу огледа се, преко умјетности, сав дух, сав карактер и сав морал једног народа у одређеном историјском периоду.

Има једно, скоро општеприхваћено, тврђење наше критике које би требало свестрано испитати. Ради се о Љубишиној „објективности“, „безличности“ или „непристрасности“, како се његов реалистички поступак у разним приликама назива. Ми смо убијеђени да то није тачно, јер се Љубиша као писац, као субјективно лице, често јавља у својим приповијеткама, не само кад треба нешто на основу грађе да се потврди, него и да се, на основу личног става, пресуди. Многи истраживачи, који се олако поводе за Љубишиним изјавама о томе кад је „ступио на оригиналност“ и шта је хтио да „учува“ од заборављања, заборављају његову намјеру — „да опишем начин живљења, мишљења, разговора, напокон врлине и пороке својијех земљака“. Ко је, као писац, себи поставио овакав циљ, тај не описује само неутрално, него и суди тенденциозно. Зато је сваком читаоцу јасно на чијој је страни Љубиша у својим личним погледима; јасан је не само његов став према Млещима и Турцима, прошлости и садашњости, него и према појединим догађајима и личностима. Ако у чему уопште подсјећа на италијанског писца Манцонија (са којим се, по ономе како се досад писало у нашој критици, не може упоређивати), онда је то, донекле, по књижевном поступку, у коме се огледају, понекад, позиви на историјске догађаје и списе, дигресије у приповиједању од једне до друге личности, али и субјективан став писца који нешто зна или прећуткује. Уопште, Љубиши је нарочито стало до повезивања са својим временом, до онога како шта сада изгледа и какво данас јесте.

Кад он, у *Шћепану Малом*, у приповиједању, каже: „Ја сам у своје младе године затекао једног старца који је за времена Шћепанова пушку носио. Он ми се кунијаше...“, онда је то податак потребан за повјерење, за истинитост приповиједања, за аутентичност догађаја, за које, ето, јемчи сам писац. То је, дакле, „објективност“. Али, кад он, на другом мјесту, у истој приповијести, као узгред, коментарише „злу игру“ коју су други започели, говорећи „...рекох злу, јер је доста зала и рана донијела...“, онда је то лични суд писца, за сад и за унапријед, коме ће он „потчинити“ људе и догађаје. То је већ оно „субјективно“. Таквих мјеста у Љубишином приповиједању има врло много. То више нијесу поједина мјеста, него је то поступак, карактеристичан за субјективан став писца. Ми не знамо ниједан примјер таквог поступка који не би био прикладно изведен, стилски тачно формулисан и са одређеним односом према стварности свог доба саопштен. „Биле се загризле и љуто окрвавиле“ — почиње Љубиша приповијест *Поп Андравић нови Обилић* као какву бајку — „око међа и земаља, двије сродне и сусједне општине, на име паштровска и спичанска, једна млетачка, а друга турска“ (сад то није више почетак бајке, него и суд о одређеној стварности), и таман кад мислите да је све објективно испричано и описано, он, у истој реченици, додаје и оно до чега му је, вјероватно, посебно стало: „спор тај, што жалибоже није ни дан данашњи на чисту“. Приповијест о Раду Андравићу је из друге половине осамнаестог вијека, а спор онај траје до времена Љубишина, траје сто година, па нам писац саопштава шта о њему мисли („жалибоже“). У другој прилици, Љубиша ће остварити дугограјну и разноврсну симултаност приповиједања, колико у времену толико и у простору: „За вријеме наше повијести (*Скочидјевојке* — В. К.), сједио је на тој проњи Гашпар Медин и живио у Ластви, у граду сазидану на станцу камену, којег море одасвуд плаче, а виде му се и сад испукле зидине“. За пишчев субјективни став је важно да се мјесто некадашњег боравка једне личности из приповијести још препознаје. Кад помене „српске градове“ Хај и Нехај, Љубиша ће усред приповиједања додати: „...што данас пржина приклапа“, и на тај начин успоставити везе са временима. Он временом које је потрошио на писање једног дијела приповијести одређује докле је нешто трајало у његовом приповиједању: „Колико је ово трајало што сам написао, проспе се глас по цијелој селу да је Грујо продао патријару у Латине за благо“.

Наши критичари, поглавито они који су говорили више о манама Љубишиним, набрајали су много недостатака у Љубишином приповиједању. Ту су: и опширност причања, и развученост у опису догађаја, и лабавост компоновања, и једностраност у сликању људи, и поједностављена психологија, и општост поређења, и дијалог као разговор, итд. И све то, објективно, и јесте и није мана: јесте, кад се посматра одвојено од свега, а није, кад се

види као дио велике цјелине. Разлога за позитивно тврђење нашло би се врло много, али нама то није циљ. Ми хоћемо да укажемо на једну другу одлику, која или није довољно уочена или није уопште примијећена како треба.

Љубиша умије да пише изузетно концизно, кратко, шкрто, „економично“, а ипак довољно и јасно, и снажно, и сликовито, и убједљиво. *Кањош Мацедоновић* је једна од најбоље компонованих и најкраћих приповиједака у југословенској књижевности. Те врсте су и приповијетке *Крађа и прекрађа звона* и *Продаја патријаре Бркића*. За *Суд добрих људи* може се рећи да тако оригинално замишљене, реалистички увјерљиве, психолошки тачне и у причању дијалектичне приповијетке мало има у читавој нашој књижевности.

Дијалог у приповијестима, често оспораван због устаљеног ређања и понављања имена личности, један је од ријетко драматичних и психолошки оправданих. Драматика дијалога је „унутра“, у личностима и у начину њихова опхођења због психолошке мотивације, а не споља, да се одмах све види и запази. Један добар примјер за то је разговор Вука и Арбанаса, у глави *Крв приповијести Поп Андравић нови Обилић*. Вук се најприје жали и објашњава све о себи Арбанасу, јер мисли да је наишао на човјека којему може да се повјери — а немаштина и самоћа гоне га да се повјери. Али, кад схвати да га Арбанас „наводи“ да говори против своје земље, Вук изговара праву патриотску и поетску похвалу своме крају и својој младости. Тај разговор, који се креће од обазривог повјерења и трагичне исповијести до подмуклих провокација и честите побуне, праћен је Љубишиним „назначењима“ како се која личност понаша, по којима се може видјети колико је Љубиша тачан у процјени ситуације, стања и односа између Вука и Арбанаса. Кад Арбанас (благо) „упита“, Вук (тихо) „одврати“; кад, даље, Арбанас „поврне пажљиво“ (да би стекао повјерење, учинио саговорника својим повјереником, с циљем да га придобије), Вук „отповиједа жалоснијем гласом“. Послије овога ситуација се мијења: Арбанас „са шале“ (као да се ништа није десило, лукаво наставља своју улогу), а Вук, мрк и озбиљан, „надостави“ да би оповргао Арбанаса који му је приговорио да је мислио како у туђој, турској, земљи „висе колачи о драчи“. Нова, изузетно драматична ситуација настаје кад Арбанас покаже као случајно Вуку тобочић и самоувјерено обећа кућу ако изда и убије попа Андравића. На то Вук најприје би „смућен“, убрзо иза тога „одговори крстећи се“, и, нешто касније, „попану га сузе и рече уздишући“... ону велику и тужну похвалу својој земљи. И све је то у дијалогу испричано на једној јединој страници.

По концизности и јасности до данас нијесу довољно мјерене и измјерене Љубишине реченице ни оцијењена тежина њихова смисла.

Кад Љубиша почне нову главу или нов пасус у *Проклетом каму* реченицом као што је ова: „Мртви Мијат разбијао је сан которској госпоштини“, онда је, за анализу, потребно издвојити много елемената доброг стила и дубоког смисла. Јер, та реченица тачно фиксира реално стање и психолошку ситуацију. Она је, значи, једна савршена констатација стања и односа. Из ње се тачно види однос према ономе што је било (прошлост), али и наслућује шта ће бити (будућност). Њоме се отворено, иако изгледа дискретно, изриче критика домаће, издајничке, господе; у ствари, критика туђинске и поданичке власти. Она казује и неку (неизвјесну) наду у бољу будућност и задовољење правде што се онима који су за зло криви сан „разбија“. Најзад, та реченица је граматички и стилски беспрекорно формулисана; њен ритам улази у слух као пријетња и опомена; као истина. Праву малу анализу заслуживала би и ова реченица из *Шћепана Малог*: „У тој муци, која дражи ћут, а мрачи ум, поче свега и свашта да клапиња“ — како по психолошком процесу који нагло настаје, по контрастима између муке и очекивања, тако и по сложеној и противурјечној потрази за правим изразом и мотивом неспокојства и растројености који се јављају у одређеној личности. Или, мисаоност реченице: „Свијест гријеха не даде му мира“ (*Продаја патријаре Бркића*) таква је да се, на основу ње, може, можда, најбоље разумјети читава приповијетка.

У цјелини, наша критичка мисао за ових 100 година показује да Љубишино књижевно дјело, као „чиста класика“, спада у мало најбољих, великих умјетничких творевина, које чине наше књижевно наслеђе, али да мјеста за нова трагања и нове оцјене вриједности још има.

ЛИТЕРАТУРА

I. ИЗДАЊА ДЈЕЛА СТЕФАНА МИТРОВА ЉУБИШЕ КОЈИМА СМО СЕ СЛУЖИЛИ

1. *Причања Вука Дојчевића*, књига друга, Београд, Српска књижевна задруга, 1903.
2. *Приповијести црногорске и приморске*, Београд, Српска књижевна задруга, 1924.
3. Стјепан Митров Љубиша, *Целокупна дела*, књига прва и друга, Београд (с. а.).
4. Стјепан Митров Љубиша, *Одабране стране*, Београд, Задруга професорског друштва, 1939.
5. Стјепан Митров Љубиша, *Приповијести и причања*, Београд, Југословенска књига, 1949.
6. Стефан Митров Љубиша, *Пучко краснорјечје*, Титоград, Луча, 1966.
7. Стјепан Митров Љубиша, *Приповетке*, Нови Сад — Београд, 1969.

II. КРИТИЧКИ НАПИСИ О ЉУБИШИ КОЈЕ СМО РАЗМАТРАЛИ

1. *Отаџбина*, св. 1, 1875, стр. 100, напомена Уредништва.
2. Светислав Вуловић, *Шћепан Митров Љубиша*, Српска читанка за више разреде гимназија и реалака Србских уз предавање српског језика и новије историје књижевности, Београд 1876, 500—501.
3. Љубомир Јовановић, *Живот Ст. М. Љубише*, предговор II књизи *Причања Вука Дојчевића*, Београд 1903, стр. III—XXXIV.
4. Љубомир Недић, *Ст. М. Љубиша*, Критичке студије, прва књига, Београд, Српска књижевна задруга, 1910, 27—41.
5. Јован Скерлић, *Стјепан Митров Љубиша*, Сабрана дела, Писци и књиге II, Београд 1964, 236—261.
6. Марко Цар, *Потоњи критичар Стјепана М. Љубише*, Мисао, књ. V, св. 6, 1921, стр. 401—411.
7. Марко Цар, *Стјепан Митров Љубиша (1824—1878)*, предговор *Приповијестима црногорским и приморским*, Београд, Српска књижевна задруга, 1924, стр. III—XXX.
8. Велимир Живојиновић, *Стјепан Митров Љубиша и Ј. Скерлић*, Мисао, св. 1—2, 1929, стр. 1—22.
9. Велимир Живојиновић, *Стјепан Митров Љубиша, живот и рад*, предговор другој књизи *Целокупних дела*, Београд (с. а.), стр. IX—LXVIII.
10. Видо Латковић, *Стјепан Митров Љубиша*, предговор *Приповијестима и причањима*, Београд 1949, 11—20.
11. Велибор Глигорић, *Стјепан Митров Љубиша*, Српски реалисти, друго издање, Београд 1956, 58—102.
12. Михаило Ражнатовић, *Стефан Митров Љубиша*, предговор *Пучком краснорјечју*, Титоград 1966, 7—56.
13. Буза Радовић, *Казивања Стјепана Митрова Љубише*, предговор издању *Приповетке* (Српска књижевност у сто књига), Нови Сад—Београд 1969, 7—40.
14. Исидора Секулић, *Стјепан Митров Љубиша*, предговор издању *Приповетке* (Српска књижевност у сто књига), Нови Сад—Београд 1969, 41—48.
15. Ерих Кош, *Стефан Митров Љубиша или почетак приповетке*, *Летопис Матице српске*, мај 1975, стр. 526—537.

Осим свега овога, имали смо у виду специјални број часописа *Стварање*, 12/1974, са многим и занимљивим прилозима, међу којима посебно издвајамо *Трагајући за Љубишом* Радослава Ротковића (стр. 1522—1549), *Љубиша и Његош* Јевта Миловића (стр. 1550—1563) и *Откуд Кањошу Мацедоновићу такво име и презиме* Ратка Ђуровића (стр. 1582—1587).

